

УДК: 930.2

УКРАЇНСЬКІ МУЗЕЙНІ ВИДАННЯ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ
XX СТОЛІТТЯ: ДІАЛОГ З ЧИТАЧЕМ

Наталія Чергік

Національний заповідник «Хортиця»

Проаналізовані тактичні заходи видавців українських музейних творів кінця ХІХ – першої третини ХХ століття, направлені на виявлення своєї групи читачів та підтримання читацького інтересу до музейного видання. Приділено увагу таким структурним елементам музейних видань, як «посвята» або «присвята», а також – приурочення події або особі, роз'яснення мети видання, використання звернень до читачів із демонстрацією готовності корегувати видавничу діяльність музею на вимогу чи потребу читачів. Продемонстровано підсилення названих прийомів ідеологічними фарбами в 1920-1930-х роках в радянській Україні.

Ключові слова: музеографія, музейне видання, присвята, приурочення, мета твору, звернення до читача

The article analyzes the museum book of the late 19-th – first third of the 20-th century. This refers to the means of communication between the author and the reader. The tactics of publishers in finding their own readers and keeping the readers' interest in the museum book are presented. Attention is focused on such elements of the museum book as: dedication, purpose, coincident, appeal to the reader. The article demonstrates the desire of publishers to respond to comments and opinions of readers, meet their requirements. It is noted that in the 1920-1930-s in Soviet Ukraine ideological accents were reinforced.

Key words: museography, museum edition, dedication, purpose, coincident, appeal to the reader.

Функціонування будь-якого поліграфічного продукту тісно пов'язане із реакцією на нього з боку різних категорій користувачів та контролюючих

органів. Відсутність читача робила видання не функціональним, «мертвим». Задля уникнення фіаско видавці вдавалися до різних прийомів виявлення свого читача і налагодження з ним комунікації.

Протягом кінця XIX – першої третини XX століття, на фоні підйому типографської справи і збільшення кількості друкованої продукції, музейній книзі доводилось конкурувати із дешевою «книгою для народу», актуальною пресою, прийнятними за ціною та тематикою часописами і журналами, науковою літературою, художніми творами, белетристикою. У зв'язку із цим постає питання: до яких поліграфічних засобів вдавалися автори або видавці музейних творів для відшукування, формування та утримування в активному стані своєї читацької аудиторії? Відповідь на поставлене питання дозволить зрозуміти культуру української книги в цілому та музейної зокрема. Виявлення типових проявів книжкової комунікації сприятиме з'ясуванню впливу музеографії на розвиток соціокультурних процесів. Практичне значення окресленого дослідження в тому, що тактичні прийоми, використані видавцями музейних творів минулих століть, можуть бути вдало застосовані в сучасній музейній поліграфічній та видавничій діяльності.

Тож, *метою даної роботи є виявлення прийомів налагодження зв'язку «книга – читач», які перебували в арсеналі українських музеографів та видавців наприкінці XIX – в першій третині XX століття. Об'єктом дослідження обрано каталоги, альбоми, путівники, збірники, монопублікації українських музеїв названого періоду. Предмет дослідження – публіцистичні засоби утворення ланцюжка «книга – читач» в названих типах музейних видань.*

Треба відзначити, що прояви поліграфічної комунікації давно перебувають у полі зору дослідників друкованої продукції та книжкової спадщини. У 1930 році Українським науковим інститутом книгознавства були опубліковані тези Д. Балика «Проблема вивчення читача в історії літератури та в книгознавстві», в якій, серед іншого, проаналізовано погляди Потебні та

його послідовників на літературу як на усвідомлений або неусвідомлений діалог автора із «уявлюваним бесідником». В зв'язку із таким сприйняттям читача, в письмовому творі присутні «діалогічні моменти», наприклад: безпосереднє звертання до читача, поєднання себе з читачем, посилення на загально відомі авторові і читачеві події та факти та інші [2, с. 190].

Принципи підготовки книги в СРСР висвітлені в колективній монографії «Книга і культура» (1979). Нові підходи створення друкованої продукції галузевими видавництвами Ради Народних комісарів у 1917-1921 роках досліджені Т.О. Подмазовою. Автор відзначила основні вимоги до спеціалізованої книги: літературна і водночас проста мова, детальні роз'яснення проблеми, екскурс в «коротке минуле», практичні вказівки для дій, прості рецептурні настанови [22]. Із цієї ж серії досліджень ранньої радянської книги стаття О.О. Сідорова «Мистецтвознавча книга перших років Радянської влади». Автор звернув увагу на відсутність «радянської» (по суті та формі) мистецтвознавчої книги у 1917-1919 роках; указав поліграфічні прийоми сепарації читача і демонстрації того, що книга розрахована на небагатьох, на цінителів та фахівців – застосування старої орфографії і старих принципів оформлення текстової та ілюстративної частин книг [27]. Аналогічне дослідження видань театральної тематики проведено Б.М. Толочинською. Автор звернула увагу на такі аспекти театральної книги для народу: пояснювальні тексти, передмови історико-літературного та історико-театрального характеру, найпростіші режисерські зауваження, ескізи до декорацій, прості і зрозумілі інструкції з театральної техніки [28].

Із робіт останніх десятиліть, в яких аналізу піддано текстові особливості книг як засобів впливу на читача та донесення думки автора, можемо назвати статтю О. Куранової «Присвяти, передмови та післямови до українських кириличних стародруків: проблеми та перспективи науково-бібліографічного обліку». Автор представила названі елементи апарату книги як такі, що готують «реципієнта до сприйняття книги», акцентують увагу на

основній ідеї роботи, її практичному призначенні, особливостях структури видання, знайомлять читача з історією написання та видання твору, виражають подяку задіяним до цього процесу особам [15, с. 94]. Присвята або посвята, як прийом ознайомлення читачів з приватними, духовними, культурними симпатіями автора [16, с. 442]; як дієвий спосіб лаконічно висловити суть, основну ідею або настрій видання [25, с. 78-80] – відзначені А. Волковим в «Лексиконі загального та порівняльного літературознавства» та В. Савою в «Основах техніки творення книги».

Названі роботи окреслюють прийоми впливу на читача в книгах літературного, науково-популярного та мистецького змісту. Музейна книга певним чином концентрує в собі характеристики цих напрямлень. Виокремлюючи музеографію в окремий пласт друкованого слова, звернемо увагу на застосування вищезначених прийомів власне в українських музейних виданнях кінця XIX – першої третини XX століття.

Один із способів привернення уваги – *присвята* видання певній події або особі, для чого відводився спеціальний аркуш на початку книги або брошури. Наприклад, «Каталог колекції старожитностей О.М. Поля» К.М. Мельник присвятила IX Археологічному з'їзду [13, арк. 5]. «Звіт» про перший рік роботи свого музею барон Ф.Р. Штейнгель позначив присвятою XI Археологічному з'їзду [21, арк. 3]. Музей Ставропігійського інституту у Львові видав «Опис» колекції в пам'ять Ісідора Івановича Шарановича – дослідника старовини та засновника Музею, старійшини інституту 1884-1901 років; робота вийшла до його 80-річчя [20, с. III]. Останній випуск «Альбому пам'яток Церковно-археологічного музею при Імператорській Київській духовній академії» вийшов з присвятою Флавіану – Митрополиту Київському і Галицькому [1, арк. 1]. 15-літтю Національного музею у Львові та його основникові – Митрополиту Галицькому Андрію Шептицькому, «живим спомином величного діла» присвятив роботу «Про музеї і музейництво» І. Свенціцький [26, с. 3]. Музеї, що діяли при ВУАН у 1920 – на початку 1930-

х років, випустили кілька музеографічних творів з присвятою 10-й річниці академії: «Провідник по музею антропології та етнології ім. Хф. Вовка» [9, с. 3] та «Каталог картин» Музею мистецтв [12, с. I]. Пам'яті академіка М. Біляшівського та Д. Щербаківського був присвячений перший випуск «Українського музею» [30, арк. 4].

Окремий аркуш з присвятою робив публікацію ексклюзивною, виділяв її в загальному ландшафті поліграфічної продукції. Такі повідомлення для читача були сигналом особливо старанного підходу видавців до своєї роботи.

Ще один спосіб залучення читачів до музейного видання – *приурочення* його певній події або особі. Такий випуск робив книгу або брошуру актуальною, так би мовити, «до місця і часу». Зазвичай приурочення відображались в титулі видання або / та вступних статтях. На відміну від посвят, приурочення позначалося на змісті роботи в цілому.

Частіше такий прийом зустрічаємо в українських музейних виданнях ХХ століття, «подієвість» яких пов'язана із святами державно-політичного, загальнокультурного, місцевого та персонального рівнів.

Наприклад, до укладання та друку «Ілюстрованого путівника по Херсонесу Таврійському» і перших випусків «Херсонеського збірника» спонукало наближення 10-ліття «Жовтневої революції» та 100-ліття розкопок Херсонесу [6, с. 3-4; 7, с. 5; 31, с. 3]. Їх зміст складають розповіді та наукові доповіді про пам'ятку.

З нагоди 25-ліття Національного музею у Львові вийшов спеціальний випуск музейного збірника. Тут розміщено спомини 20-х постійних і тимчасових співробітників музею [8].

Ряд видань, випущених музеями УРСР, були приурочені смерті видатних діячів українського мистецтва: «Каталог» виставки творів Г.І. Нарбути – шостій річниці смерті графіка [5, с. 7]; робота О. Ніколаєва «Сергій Васильківський: життя й творчість» – 10-ї річниці смерті художника [18]; «Каталог виставки, присвяченої Миколі Лисенкові» та перший випуск

«Збірника» Музею діячів науки та мистецтва України вийшли з нагоди одразу двох дат – 85-ліття з дня народження та 15-ліття з дня смерті М.В. Лисенка [11; 10, с. 5]. Хоча обкладинки цих видань віддають певним трагізмом, зміст творів цілком позитивний, сповнений поваги до митців та надії на те, що їх творчій спадок не буде забутий майбутніми поколіннями.

Приурочення наділяло публікацію місією виконати зобов'язання щодо означеної події або особи. Читач, в свою чергу, долучався до цього акту через книгу.

Функціонування видання не малою мірою визначалося *метою* його укладання та орієнтацією на певного читача. В цілому для музейних публікацій кінця XIX – 1930-х років характерно роз'яснення мотивів їх виходу у світ.

Наприклад, К.М. Мельник повідомила, що каталог укладено з приводу продажу колекції О.М. Поля. Це означало, що розрахований він був на колекціонерів і мав зацікавити, передусім, саме цю категорію читачів [13, арк. 1].

С.К. Кулжинський, складаючи «Опис колекції народних писанок», ставив перед собою мету – створити публікацію у вигляді «довідкової книги», що відповідало побажанням власниці збірки, К.М. Скаржинської, зробити «толковий» (роз'яснювальний, тлумачний) друкований каталог. Вступні слова упорядника «Опису» налаштовують читача на науковий інтерес, а не банальний перегляд ілюстрацій [19, с. 3, 4, 23].

Видавці «Альбомів пам'яток» Церковно-археологічного музею при Імператорській Київській духовній академії переслідували мету музезнавчого характеру: «показати, що є найбільш важливого й сутнісного з церковних старожитностей <...>, що складає характеристичну особливість цього Музею порівняно з паралельними йому російськими археологічними установами» [1, с. 2]. Указаний порівняльний аналіз могла зробити людина

наукового мислення, ознайомлена зі станом музейної справи. На такого читача, очевидно, і був розрахований «Альбом».

На фоні «елітарних» адресатів музейної публіцистики кінця ХІХ – початку ХХ століття відрізняється серія альбомів «Українська народна творчість». Видання було покликане надати допомогу місцевим «кустарям» у розвитку смаку, орієнтуючи їх на зразки музейних колекцій [29, с. 3-4].

Музейні каталоги і путівники 1920-1930-х років були розраховані на як на широке коло читачів, так і на спеціалістів. Зазвичай вони передбачали освітні цілі – допомагати відвідувачам «нових» музеїв досягнути еволюційний (!) розвиток історії, мистецтва, науки, побуту від давніх часів до сучасності (радянської). Висвітлення практичних цілей в цих публікаціях химерно поєднується із ідеологічними штампами. Останнє, очевидно, було розраховано на читача з особливими повноваженнями.

Наприклад, видавці каталогу творів Г.І. Нарбути ставили перед собою цілі як предметного, так і більш широкого порядку: дати поштовх «вивченню і популяризації нашого великого графіка» та «з'ясувати шляхи розвитку й окремі епізоди в еволюції малярства на Україні в минулому і сприяти піднесенню нашої художньої культури – в сучасному» [5, с. 7, 10].

Так само «Каталог виставки, присвяченої Миколі Лисенкові» окрім ознайомлення із творчим і особистим спадком М.В. Лисенка мав на меті створити «найтісніший зв'язок з широкими колами суспільства» [11, с. 4].

Випущена Херсонеським музеєм листівка «Що таке Херсонес» мала «наблизити Херсонес до трудящих мас», а «Ілюстрований путівник» ставив за мету «дати щомога повне, хоча й конспективне, уявлення про Херсонес» [6, с. 3-4].

Видавці путівника «Галерея стародавнього живопису» мали на меті не тільки «дати повну можливість <...> прослідкувати історію мистецтва та побут західно-європейських народів», а й показати «західно-європейським філістерам від науки і мистецтва» та «білогвардійській емігрантщині», що

«більшовики, в супереч завірянням Європи, все ж відмінно зрозуміли історичне значення європейської культури та цінність класичних зразків художньої творчості Заходу», звісно ж, завдячуючи «заповітам Леніна» [4, с. 4, 9].

Не менш пафосна мета відзначена у путівнику залами Першої Республіканської виставки творів народного мистецтва – продемонструвати «незбагнені перспективи, які стоять перед трудящими радянської України в дальшому розвитку піднесенні народних талантів», а також «демонстрація заможності, радісної творчості українського народу» [3, с. 17-18].

Музейні збірники цього часу орієнтувались на фахівців певної галузі історичної науки, мистецтва, музейної справи. Мета цих видань – наукова, проте її озвучення теж має ідеологічний домішок.

«Херсонський збірник», розрахований на археологів, видавався з метою «синтезувати результати розкопок попередніх років та нових археологічних компаній», а також «виконати свій науковий борг перед світовою пам'яткою» [6, с. 3-4]. Поквапитись з опублікуванням цінних археологічних матеріалів збуджувало не тільки багатство пам'ятки та швидке її нищення, а й «можливість провести ряд марксистських історико-археологічних та економічних досліджень» на основі виданих матеріалів [32, с. 3].

Читачами та дописувачами журналу «Український музей» мали бути музейні працівники. Організація цього друкованого органу позиціонувалась як реакція музейних робітників та урядовців на «стихійний зріст попиту широких мас на Музей»; мета збірника окреслена коротко – «обслуговування музейних потреб в Україні» [30, с. III].

Дієвість озвучення мети публікації, в розрахунку на виявлення «своєї» категорії читачів. Крім того, це демонстрація здатності автора та видавця бачити потреби суспільства в цілому і певних груп населення зокрема.

Сприяв читацькій відданості ще один прийом – *звернення* до аудиторії, спонукання на *зворотній зв'язок*. Наприклад, К.М. Мельник зазначила установу, до якої бажаючі купити щось із колекції О.М. Поля могли звернутися [13, арк. 1]. Ф.Р. Штейнгель та М.Т. Біляшівський через музейне видання запросили надсилати зауваження та побажання стосовно програми діяльності музею безпосереднього власнику музею [21, с. VIII]. І.С. Свенціцький в «Описі музею ставропігійського інституту у Львові» запросив читачів повідомити про усі помічені пробіли і фактичні помилки [20, с. X].

Контакт з читачами підтримував Музей Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей. У передмові до шостого випуску «Короткого вказівника» видавці зазначили, що врахували зауваження відвідувачів музею, і внесли зміни у структуру путівника, додавши короткий нарис історичного минулого тих місцевостей, звідки переважно надходили предмети, а також наповнили видання бібліографічними посиланнями [14, с. 4].

Видавці другого випуску «Херсонського збірника» вибачились і роз'яснили причину помилок у першому випуску; просили читачів бути поблажливими щодо недоліків нового випуску, наявність яких могла спричинити перевантаженість науковою та музейною роботою [31, с. 3-4].

На зворотній зв'язок із читачами розраховувала адміністрація Українського театального музею. П.І. Рулін в роботі «Український театральний музей. Завдання й перспективи» розлого зазначив, що очікує отримати «або в формі рецензій на нього, або просторіших порад листовних» думки щодо роботи музею [24, с. 21]. Видавці першого випуску «Річника Українського театального музею» висловили розуміння того, що збірник має багато хиб, в зв'язку із чим вони чекали на «на всебічну критику», яка б допомогла виправити недоліки і запобігти їх у наступних випусках [23, с. II].

Звернення до громади в першому випуску «Літопису Бойківщини» заохочувало населення вивчати рідний край, писати про нього, купувати або виписувати збірник та читати його: «Поява дальших випусків залежати буде від підтримки бойкинь та бойків, які повинні <...> зайнятися поширенням свого Літопису» [17, с. 5].

Очевидно, що такі звернення спрацьовували. І, певною мірою, завдячуючи читачам видавнича справа деяких музеїв розправила крила. Наприклад, «Короткі путівники» (доволі об'ємні) Музею Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей виходили якщо не кожного року, то через 2-3 роки. Так само і «Літопис Бойківщини» поступово розширив коло дописувачів, виходив подекуди двічі на рік, а припинив своє існування у 1939 році у зв'язку із початком війни.

Підсумовуючи, зазначимо, що використання видавцями музейних творів таких прийомів, як присвяти, приурочення, озвучення мети, пряме звернення – не просто реверанс у бік читача, це тактичний хід, націлений на подовження «життя» видання. Проаналізовані вище елементи поліграфічної комунікації показують, що для музейних видань такі прийоми залишаються актуальними протягом кінця XIX – першої третини XX століття. Висвітлення мети характерне більше для видань 1920-1930-х років, що пов'язане із вимогами часу – продемонструвати свою лояльність до політики комуністичної партії, виявити прагнення музейної інтелігенції до зближення із народом.

Наскільки «спрацьовували» такі прийоми в реаліях часу; як довго функціонували ті чи інші музейні видання; з якими перепонами стикались автори та видавництва (не дивлячись на прояви поліграфічної лояльності та делікатності) – перспективні питання для продовження дослідження української музеографії кінця XIX – першої третини XX століття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной академии. Киев: фото-лито-типография С.В. Кульженко, 1915. Выпуск IV-V. 62 с.

2. Балика Д. Проблема вивчання читача в історії літератури та в книгознавстві. *Труди інституту книгознавства. Український науковий інститут книгознавства за ред. Ю.О. Меженко.* Харків: Державне видавництво України, 1930. Т. II. Праці Кабінету вивчання книги й читача. Збірник перший: Бібліотека і читач на Україні / за редакцією проф. Д. Балики. С. 189-191.

3. Виставка українського народного мистецтва: короткий путівник / Народний комісаріат освіти УСРР за участю Укопромради, Державний український музей. Київ: Друкарня в-ва «Пр. Пр.», 1936. 32 с.

4. Галерея старинной живописи / Одесский государственный художественный музей. Одесса: Первая государственная типография им. К. Маркса, 1924. 24 с.

5. Георгій Нарбут: посмертна виставка творів / Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка. Київ: Державне видавництво України, Трест «Київ-Друк», 1926. 168 с.

6. Гриневич К.Э. Иллюстрированный путеводитель по Херсонесу Таврическому: История. Руины. Музей / Государственный Херсонесский музей и площадь раскопок. Издание Херсонесского музея. Севастополь: 2-я Гостипография «Крымполитграфтреста», 1926. 160 с.

7. Гриневич К.Э. Стены Херсонеса Таврического. Подстенный склеп № 1012 и Ворота Херсонеса, открытые в 1899 году / Издание Херсонесского музея, Главнаука Наркомпроса РСФСР. Севастополь: 2-я Гостипография «Крымполитграфтреста», 1926. Выпуск I. 71 с.

8. Двадцятьп'ятьліття Національного музею у Львові. Збірник під редакцією директора музею І. Свенціцького / Наукова фундація Галицького митрополита Андрія Шептицького (1905-1930). Львів: «Діло», 1931. 123 с.

9. Заглада Н. Провідник по музеї антропології та етнології ім. Хв. Вовка / Відділ монографічного дослідження села: село Старосілля. Всеукраїнська Академія Наук. Київ: УПО Шк. ФЗУ, 1930. 78 с.

10. Збірник Музею діячів науки та мистецтва України. Присвячений Миколі Лисенкові / Всеукраїнська Академія Наук. Збірник історично-філологічного відділу № 94. Київ: Трест «Київ-Друк», Школа ФЗУ ім. Балабанова, 1930. Том 1. 178 с.

11. Каталог виставки, присвяченої Миколі Лисенкові: з нагоди 85-ліття з дня його народження і 15-ліття з дня смерті: 1842-1912-1927 / Українська Академія Наук. Музей українських діячів науки та мистецтва. Київ: Держтрест «Київ-Друк», 1-ша фото-літо-друкарня. 1927. 40 с.

12. Каталог картин. Склав С.О. Гіляров / Музей мистецтв Всеукраїнської Академії Наук. Видання Всеукраїнської Академії Наук. Київ: 11-та друкарня УПО, 1931. 74 с., XLVIII табл.

13. Каталог коллекции древностей А.Н. Поль, в Екатеринославе. Составила К. Мельникъ. Киев: типография С.В. Кульженко, 1893. Выпуск I. 218 с.

14. Краткий указатель Музея Императорского Одесского общества Истории и Древностей. Издание 6-е, дополненное. Одесса: Типография Т-ва «Братья Кульберг», 1916. 112 с.

15. Куранова О. Присвяти, передмови та післямови до українських кириличних стародруків: проблеми та перспективи науково-бібліографічного обліку. *Бібліотечний Меркурій*. 2019. Випуск 2 (22). С.94-108.

16. Лексикон загального та порівняльного літературознавства / керівник проекту А. Волков. Чернівці: Золоті литаври, 2001. 636 с.

17. Літопис Бойківщини. Записки присвячені досліддам історії, культури й побуту бойківського племені. Самбір: Музей товариства «Бойківщина», 1931. Рік I. Частина 1. 176 с.

18. Ніколаєв О. Сергій Васильківський: життя й творчість (із нагоди десяти років з дня смерті маляра): 1917-1927 / Музей Слобідської України ім. Г. Сковороди. Харків: 2 друкарня видавництва «Пролетарий», 1927. 16 с.

19. Описание коллекции народных писанок. Выпуск 1. С альбомом из 33 хромофотографированных и 12 черных таблиц (всего 2219 рисунков). Составил С.К. Кулжинский, Действительный член Императорского Русского Географического Общества. / Лубенский Музей Е.Н. Скаржинской. Этнографический отдел. Москва: Поставщик Высочайшего Двора Т-во Скоропечатни А.А. Левенсон, 1899. 176 с.

20. Опись музея Ставропигийского института во Львове: по поручению Совета составил И.С. Свенцицкий. Львов: Типография Ставропигийского Института под управлением Михаила Рефця, 1908. 248 с.

21. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля за первый год с 25 ноября 1896 г. по 25 ноября 1897 г. Составил Н. Беяшевский. Варшава: Типография Ф. Чернака, 1898. 61 с.

22. Подмазова Т.А. О формировании специализированного издательства в первые годы Советской власти (1917-1921). *Книга и культура* / коллективная монография под редакцией А.А. Сидорова. Москва: Наука, 1979. С.132-149.

23. Річник Українського театрального музею: за редакцією П. Рупіна / Всеукраїнська Академія Наук. Київ Держтрест «Київ-Друк», 2-а друкарня, 1929. 236 с.

24. Рупін П. Український театральний музей. Завдання й перспективи. Київ: Держтрест «Київ-Друк», 1-ша фото-літо-друкарня, 1927. 21 с.

25. Сава В.І. Основи техніки творення книги. Львів: Каменярь, 2000. 136 с.: табл., рис.

26. Свенціцкий І. Про музеї і музейництво: нариси і замітки. Львів: «Діло», 1920. 79 с.

27. Сидоров А.А. Искусствоведческая книга первых лет Советской власти. Книга и культура / коллективная монография под редакцией А.А. Сидорова. Москва: Наука, 1979. С.157-169.

28. Толочинская Б.М. Книга о театре в первые годы Советской власти. Книга и культура / коллективная монография под редакцией А.А. Сидорова. Москва: Наука, 1979. С.169-178.

29. Украинское народное творчество: Резьба по дереву. Предметы домашнего и хозяйственного обихода. Полтава: издание кустарного склада Полтавского губернского земства, 1912. Серия IV. Выпуск 2. 28 с.

30. Український музей / Управління науковими установами УСРР. Київ: Держтрест «Київ-Друк», 1-ша фото-літо-друкарня, 1927. Випуск 1. 309 с.

31. Херсонесский сборник. Материалы по археологии Херсонеса Таврического под общей редакцией директора Херсонесского музея К.Э. Гриневича / Издание Херсонесского музея. Севастополь: 2-я Гостипография «Крымполитграфтреста», 1927. Выпуск II. 296 с.

32. Херсонесский сборник под редакцией К.С. Гриневича, действительного члена научно-исследовательского института археологии и искусствознания РАНИОН / Издание Государственного Херсонесского музея. Севастополь: 2-я Гостипография «Крымполитграфтреста», 1930. Выпуск III. 248 с.